

Csabai Zoltán (1978) történész, a PTE BTK Ókortudományi Doktori Iskolájának hallgatója. Kutatási területe az ókori Mezopotámia gazdaság- és társadalomtörténete.

Babilónia gazdaságtörténete a kölcsönszerződések tükrében (Kr. e. 1. évezred)

Csabai Zoltán

Tóth István emlékére

A történelmi Babilónia területe a Tigris és az Eufrátesz által közrefogott terület legszűkebb szakaszától (kb. a mai Bagdadtól) déli irányba helyezkedett el a Perzsa-öböl északi partszakaszáig. Ez az alluviális síkság több ezer év óta áll az emberiség szolgálatában, és Mezopotámia történelmének fénykora alatt ma már nehezen elképzelhető gazdagságot biztosított művelőinek. Babilónia gazdasága a Kr. e. 1. évezredben csakúgy, mint azt megelőzően, alapvetően a mezőgazdaságra támaszkodott. A mezőgazdasági területeket a viszontagságos éghajlati körülmények ellenére tették gazdagon termővé. A termelést leginkább az elégtelen évi csapadékmennyiség és az aratás előtti hónapokban bekövetkező áradás hátráltatta. A termőföldet a lakosság csak jól szervezett folyószabályozással és öntözőcsatornák kiépítésével tudta megművelni. Ennek az össztársadalmi fáradozásnak a jutalma sem maradt el. Mindez a kiemelkedő terméshozamban és az ez által biztosított gazdasági előnyökben mutatkozik meg. Ez utóbbi pedig elsősorban a magasabb népességszámban, intenzív távolsági kereskedelem létrejöttében, valamint a sokszínű, fejlett gazdasági szerkezetben testesült meg. E tényezők ahhoz vezettek, hogy Babilónia az ókori világ története során, saját erejéből három alkalommal is meghatározó hatalommá válhatott, mégpedig a III. Ur-i dinasztia, az Óbabilóni Birodalom, valamint az Újbabilóni Birodalom korában. Nem véletlen, hogy ebből a három periódusból maradt fenn a legtöbb gazdaságtörténeti vonatkozású írásos emlékünknél. Ide tartoznak ezen tanulmány forrásai, a kölcsönszerződések is. Ezek az iratok bepillantást engednek számunkra a fejlett gazdaságba, annak is a pénz használatához kapcsolódó területeibe.

Ezek a gazdasági/jogi források korszakoktól függetlenül intézményi és nem intézményi eredetű forrásokként csoportosíthatók. Intézményi forrásoknak a mezopotámiai történelem két meghatározó egységének adminisztrációjából, a palotából és a templomból, illetve ezek gazdasági egységeiből származó dokumentumokat tekintjük. A nem intézményi eredetű okmányok közé pedig azokat soroljuk, amelyek magánszemélyek életével, tevékenységével közvetlenül kapcsolatosak, legyen az akár magánlevelezés, akár gazdasági ügyletek rögzítése. A Kr. e. 1. évezred forrásanyag intézményi szempontból azonban sajnos csonkának mondható. A kor legnagyobb jelentőségű templomai az Eszagila Babilónban, az Eanna Urukban, az Ebabbar Szipparban, az Ezida Borszippában és az Eimbi-Anu Dilbatban. Közülük csak az uruki Eannának és a szippari Ebabbarnak maradt fenn komolyabb dokumentációja. A palota adminisztrációjából származó jelentős archívum azonban eddig még nem került elő.¹ Ezáltal minden olyan tanulmánynak, amely átfogó, egész Babilónia gazdaságát érintő kérdésekkel kíván foglalkozni, nem szabad figyelmen kívül hagynia, hogy a forrásokat intézményi szempontból milyen korlátok övezik. Ezt a hiányosságot ellensúlyozzák számunkra a nem intézményi eredetű, magánszemélyek archívumából származó iratok.² A magánarchívumok közlése annyira népszerű lett a Kr. e. 1. évezred babilóniai forrásokat tekintve, hogy a kiadások és tanulmányok is legtöbb esetben egy-egy archívum anyagára támaszkodnak, és gyakran ennek eredményeiből tesznek kitekintést az egész forrásbázisra.

Mostanra elcsitult az a korábbi heves vita, amely a gazdaság jellegének megítélése körül zajlott abban a tekintetben, hogy egész Mezopotámia gazdasága a piac intézményének szabályai szerint működött-e vagy sem.³ Ami Babilónia Kr. e. 1. évezred gazdaságát illeti, a különböző vélemények az általános elméleti munkák helyett

inkább azokban a tanulmányokban kapnak nagyobb teret, amelyekben a piaci intézmény jellegzetességei vizsgálhatók közvetlenül a források segítségével. Jelen tanulmány is ezek közé tartozik, annak ellenére, hogy hangsúlyoznom kell, a célja nem ez. A hitelről, de főleg a kamatlábról viszont szükségképpen csak úgy lehet írni, hogy tisztáznunk kell közben a vizsgált dokumentumok szerepét abban a gazdasági környezetben, amely létrehozta őket. Ez vonatkozik mind a hitel szolgáltatásként felkínáló személy/intézmény és az ezt igénybe vevő személy(ek) viszonyára, mind azokra a körülményekre, amelyek a szerződés feltételeit kialakítják (kereslet és kínálat szerepe, pénzmenyiség tömege, jövedelmezőség stb.), azaz a hitel piacát szabályozó pillanatnyi helyzetre. Ezáltal egy hitelekkel foglalkozó tanulmánynak vagy eleve az a célja, hogy állást foglaljon Babilónia gazdaságának piaci voltában, vagy – amint azt e példa is bizonyítani fogja – az eredmények mentén kell ilyen értelmű következtetéseket levonnia.

A KAMAT TÖRVÉNYI SZABÁLYOZÁSA ÉS AZ EHEZ KAPCSOLÓDÓ ELMÉLETEK

A hitel már a 3. évezred végétől kezdve jól ismert számunkra: a hitelszerződéseket meghatározott formai követelmények szerint szövegezték. A hitel tárgyát vagy az aktuálisan pénzként használt fém – a legtöbb korszakban az ezüst –, vagy gabona (főleg árpa) képezte. Mezopotámia több ezer éves írásos hagyománya rendkívül sok hitelszerződést hagyott maga után, amelyeket formai szempontok mentén csoportosítottunk. Jogtörténeti megközelítés alapján a szerződés formulája a döntő, míg ezen belül a csoportosítást a szerződés záradékai szerint végezzük el. Ezen belül a két legnagyobb, és emellett gazdaságtörténeti elemzésre alkalmas forráscsoport a kézizálog és jelzálog alapú, valamint a kamattal terhelt hitelszerződések kategóriája. A szerződések minden jelentős forrásbázissal rendelkező korszakban nagy számban vannak jelen. Nem meglepő, hogy a kamat meghatározása helyet kapott a 2. évezredi „törvénygyűjteményekben”. A híres Hammurapi és a kortárs, Esnunnából származó törvénykönyvben ez ezüst esetén 20%, gabonakölcsön esetén pedig 33% volt. A Hammurapi kódexben az alábbi passzus olvasható: *Ha egy kereskedő gabonát adott kölcsön: egy kurrum után száz qum árpa kamattal szedhet. Ha pénzt adott kölcsön: egy šiqlum után 1/6 šiqlum és hat šē'um⁴ pénzt szedhet.*⁵

Jelen tanulmány kizárólag a *kamattal terhelt ezüstalapú hiteleket* vizsgálja. Az imént idézett törvénykönyvek cikkelyei mellett gazdasági forrásaink is alátámasztják, hogy Babilóniában a 2. évezred elejétől kezdve az 1. évezred második felének közepéig az elfogadott „igazságos” kamat ezüstkölcsön esetén 20% volt.⁶ A törvénykönyvek bejegyzéseit igazolja sok iratunk, amelyekben szintén ez a 20%-os kamatláb olvasható. Vitathatatlan, hogy az említett periódusokban a 20%-os kamatláb magasan a leggyakoribb Babilóniában. Ez a jelenség több, egymástól eltérő magyarázathoz vezetett a tudományon belül.⁷ A Polányi Károly nevével fémjelzett piacnélküli, szubsztantív gazdaságelméletet követők máshogy értelmezik a kamat szerepét és funkcióját Babilóniában, mint a modernista nézeteket valló assziriológusok. A mezopotámiai hitel és kamat értelmezését manapság nagymértékben befolyásoló kutatók Johannes Renger, Marc van de Mieroop

A Kr. e. 1. évezredi Babilóniában az ezüst töltötte be a pénz szerepét. Az ókori keleti pénzhasználat sajátossága volt, hogy a pénzt nem érme formájában, hanem súlyra mérve használták. A képen az egyik legimpozánsabb kincslelet látható el-Amarnából (Jonathan Williams (szerk.), *A pénz története*, Debrecen, 1999, 21. nyomán)

és Michael Hudson. Közülük Renger határozottan kiáll az állandó, 20%-os kamatláb mellett és nem fogadja el a kamatok ingadozását.⁸ Véleménye szerint az óbabilóni korban meghatározott 20% maradt állandó Mezopotámia egész története folyamán, még az újbabilóni korban is, s így a kamat kétezer éves változatlanóságából következtetve a hitelpiac teljes létezését megkérdőjelezi.⁹ Hudson a mezopotámiai mértékegységek rendszeréből kiindulva magyarázza az állandó 20%-os kamatláb meglétét, amit ő maga egységtört elméletnek hív. Mieroop egy tanulmányában elveti a kamatláb létezését, és sajátos elképzelése van a kamatokról. Rengerrel ellentétben ő nem ismeri el a hitelek havi kamatozását, hanem feltételezi, hogy a szövegekben kamatként meghatározott összegek a visszafizetéskor teljes egészében hozzáadódtak a kölcsönadott tőkéhez, függetlenül attól, hogy mennyi idő telt el a kölcsön átvétele óta.¹⁰ Az adós minden esetben köteles volt azt az összeget megfizetni, amit szám szerint meghatároztak a szerződésekben. Ebben az esetben a meghatározott kamatot akkor is ki kellett fizetni, ha a kölcsön ideje csak néhány nap volt.¹¹ Ez persze ahhoz vezet, hogy Mieroop a babilóniaiakban látja az uzsorások őseit, akik akár 260%-os kamatot is képesek voltak kivetni. Hudson új, az assziriológiában eddig nem jelentkező elképzelését Mieroop egy 2002-es tanulmánykötetben elfogadta és ehhez igazította saját, korábbi elméletét, amelyet kiterjesztett Babilónia teljes történetére.

Mieroop és Renger véleményét a kutatás cáfolja (Hudson tanulmánya később jelent meg).¹² A Kr. e. 1. évezredi árak ingadozásából megállapítható, hogy az évi 20% és 30% kamattal terhelt kölcsön visszafizetése éppen elég nehézség volt az adós számára.¹³ Felhívják a figyelmet arra a tényre, hogy a kortársak számára valószínűleg nehezen lett volna elfogadható ugyanazt a kamatot kifizetni két hétre, mint egy teljes évre. Végül Mieroop véleményével ellentétben cáfolják, hogy a babilóniaiaknak különösebb gondot okozott a kamat havonkénti kiszámítása. Renger, Mieroop, Hudson és korábban A. Leo Oppenheim és Polányi magyarázatai a hitelről és kamatlábról abban hasonlítanak, hogy mindegyik elmélet szerint valamilyen irányított szabály szerint a kamatláb állandó, 20% volt Babilónia teljes, több ezer éves történelme során.

AZ EDDIG ISMERT BABILÓNI KAMATLÁBAK

A Kr. e. 1. évezredben is megfigyelhető, hogy a leggyakoribb kamatláb a 20% volt, ez azonban nem jelenti azt, hogy ez volt az egyetlen. A korábbi korszakokkal ellentétben a Kr. e. 1. évezredi Babilóniában feltűnően sok olyan szerződést találunk, amelyben a kamatláb eltér ettől az „igazságos” 20%-os kamatlábtól. Ezek sokszínűségét az alábbi táblázat mutatja be részletesen.¹⁴ A kamatszámításnál osztóként 60 sékelt kell számolnunk, és ehhez kell igazítani az éves és havi kamatlábak számait:

	Kamatláb %	Éves kamatláb (sékemben)	Havi kamatláb (sékemben)
1	8,33 %	5	–
2	10 %	6	0,5
3	11,66 %	7	–
4	12,5 %	7,5	–
5	13,33 %	8	–
6	14,16 %	8,5	–
7	15 %	9	0,75
8	16,66 %	10	0,83
9	17,5 %	10,5	–
10	20 %	12	1
11	22,5 %	[13,5]	1,125
12	23,33 %	[14]	1,167
13	25 %	15	1,25
14	30 %	–	1,5
15	40 %	–	2
16	60 %	–	3

Mielőtt részletekbe menően foglalkoznánk a kamattal, egy nagyon fontos problémát kell felvázolnunk. A kölcsön kifejezésére szolgáló szerződéses formula az 1. évezredben az *u'iltu*. Jelentése: 'adóslévél, kötelezvény'. Az *u'iltu* okmányok elvont tartozást fejeznek ki, az eredeti okot, a szerződés célját nem tüntetik fel.¹⁵ Az, hogy elmaradt a hitel céljának írásba foglalása, több problémát okozott a dokumentumok feldolgozásának folyamatában. A babilóni kamattal foglalkozó tanulmányok eddig csak jogi szempontból közelítették meg forrásainkat, a formai sajátosságok és a kikötések, záradékok alapján. A formai besorolás módszerével több probléma is megoldhatatlan marad, mivel ezek az adatok az 1. évezred folyamán az eddigi archívumszerű elemzési gyakorlatnak köszönhetően rendszerezetlennek tűnnek. Annyira rendszerezetlennek, hogy *fel sem merült*, hogy a különböző archívumokban lévő források *együttesen teljes egészét* alkothatnak a gazdaságtörténet számára, így az archívumokban is legtöbbször csak mellékesen tárgyalt forrásokká váltak. A magánlevéltárak többi iratait sokkal pontosabban be lehet sorolni, céljaik meghatározhatók, hiszen gyakran jellegrétekből adódóan magyarázzák önmaguk szerepét az archívumon belül. A hitelszerződések célját viszont sokszor nehéz megtalálni. Vajon egy távolsági kereskedelemmel foglalkozó vállalkozó, ha kölcsönad, akkor azt milyen célból teszi? Egy másik vállalkozást finanszíroz vele,¹⁶ vagy pusztán kölcsönt folyósít valakinek más, ismeretlen célból? A szerződések besorolásának problémájával többen is foglalkoztak, de megnyugtató eredményre még nem sikerült jutni.¹⁷ Felvetődhet a kérdés, mit is kereshetünk? A hitelszerződések rendkívül egyszerűek, formulájuk könnyen leírható, archívumba sorolásuk nem okoz gondot, ha a szerződő felek

nevei könnyen olvashatók. Ám ezeknek az iratoknak van egy eddig fel nem ismert jelentőségük: Babilónia évszázadokon átívelő gazdaságtörténetének rekonstruálásában nyújtanak segítséget.

A BABILÓNI KAMAT KRONOLÓGIAI SZEMPONTÚ VIZSGÁLATA

Az alábbiakban röviden bemutatnák egy új, egyszerű elemzési módszert, amellyel az eddig nem összefüggőnek tűnő adatok között jól értelmezhető összefüggések lesznek megfigyelhetők. A továbbiakban a célom az, hogy a hitelekkel és kamatokkal kapcsolatos két, a szakirodalomban teljesen elfogadott állítást cáfoljak. Az első ilyen tétel az, hogy a kamatnak nincs gazdasági meghatározottsága. A kutatás által kidolgozott valamennyi, egyéb tekintetben eltérő gazdasági elmélet szerint a kamat mértéke állandó. Ezt az állandóságot adminisztratív szabályozással érték el, amely teljesen független a gazdaság mechanizmusaitól. A második tétel az, hogy a mezopotámiai gazdaságban a hitel állandó jelenléte a társadalom eladósodását mutatja, amit az ún. áthidaló kölcsönök magas száma mutat. Ez utóbbiról a későbbiekben esik szó.

A szerződések először *kronológiai* sorrendbe állítva vizsgáljuk. A következő oldal alján található ábrán a Kr. e. 1. évezredi Babilóniából származó hitelszerződések kamatlábait láthatjuk.

Ha figyelembe vesszük a Kr. e. 1. évezredi kamatlábak adatait, akkor természetes, hogy a sokféle kamatláb valamilyen módon eloszlik az idő egyenesén. Ezek az adatok mégsem rendszertelenül, hanem kifejezetten rendszerszerűen jelennek meg ábránkon. A diagrammra tekintve három jól elkülöníthető szakaszt találunk. Az első a Kr. e. 698/693 és 613 közötti időszak, amikor a kamatok erőteljesen ingadoznak az átlagos 20% körül, és nagyon gyakori a 20%-nál magasabb kamat. A második periódus 613-tól a perzsa uralomig terjed, ahol azt figyelhetjük meg, hogy 20%-nál szinte nincs is magasabb kamat, viszont annál alacsonyabb kamatok jóval gyakoribbak, mint bármikor korábban. Közismert tény, hogy ez az időszak Babilónia virágzása az Kr. e. 1. évezredben. Látható ábránkon, hogy amikor a gazdaság prosperál – amiről más forrásainkból van tudomásunk –, a kamatok tartósan 20%-on vagy az alatt találhatóak. Ezzel szemben néhány évtizeddel korábban, a Samsuma-ukín felkelés ideje alatt, valamint Nabú-apla-uszur uralkodásának elején, amikor stabilizálja hatalmát Babilóniában – vagyis két, politikailag instabil periódusban (kb. 4 és 15 év) – a kamatok gyakran magasabbak 20%-nál.

Babilónia virágzó gazdaságának időszakát rendszerint reprezentatív jellegű intézkedésekkel, építkezésekkel szokták alátámasztani. Pedig ez csupán Babilónia politikai hatalmát mutatja, hiszen ezekben az építkezésekben pusztán a babilóni uralkodó rendelkezésére álló anyagi források elosztásának joga tükröződik. Mindez a korábbi évszázadokban az asszír uralkodók joga volt, és az uralmuk idején megfigyelhető hihetetlen mértékű építkezésekben meg is testesült. A vizsgált ábra viszont lehetőséget kínál számunkra, hogy a gazdaság más mutatóit is vizsgálhassuk. Látható, hogy a virágzás korszakát nemcsak a fent említett építkezések sora mutathatja, hanem a prosperáló időszakokra jellemző alacsony kamatlábak is. Ezek a példák igazolják, hogy Babilónia gazdasága szerves egységként működött. Prosperáló időszakokban a kamat alacsony maradt, míg a válságos éveket a magas kamatok jelezték a

Kr. e. 7. és 6. század folyamán. Mindez igazolja a kamatok kronológiai vizsgálatának fontosságát. Ez mutatja számunkra, hogy politikai instabilitás korszakában a hitelnyújtás kockázata megnő, azaz a kamat mértéke megváltozik, a gazdaság stabilitása csökken; mindez jól tükröződik forrásainkban.

A BABILÓNI KAMAT REGIONÁLIS SZEMPONTÚ VIZSGÁLATA

Az alábbiakban megvizsgáljuk kronológiai sorrendbe szedett adatainkat *regionális* szempontból. Példaként a Nabú-apla-uszur uralkodásának elejéről származó forrásokat tekintjük át:

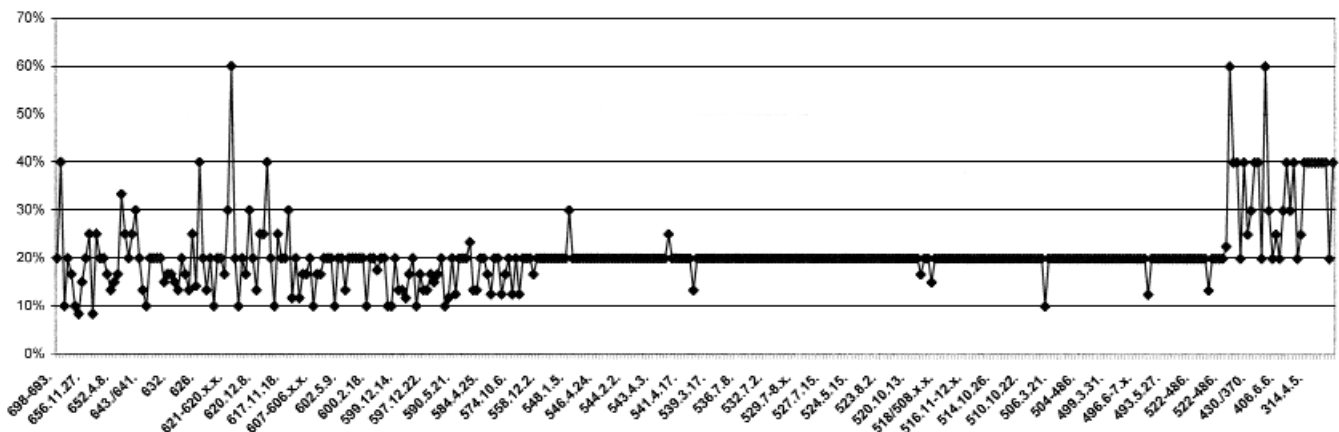
Szöveghely	helyszín	uralkodó	dátum	hitel-összeg	kamatláb
Hunger 1970, 25.	Uruk	Nbp.	624.6.26.	60 sékel	13,33%
UET 4, 78.	Dilbat	Nbp.	623-617.	60 s.	10%
UET 4, 80.	Babilón	Nbp.	621.3.6.	6 s.	60%
Scheil 1914, 191.	Uruk	Nbp.	621.7.21.	180 s.	10%
AnOr 9, 5.	Kutha	Nbp.	621.x.x.	30 s.	30%
UET 4, 69.	Babilón	Nbp.	620.8.27.	60 s.	16,66%
UET 4, 82	Babilón	Nbp.	620.8.31.	60 s.	30%
Hunger 1970, 26.	Uruk	Nbp.	620.12.8.	98 s.	13,33%
UET 4, 71.	Babilón	Nbp.	619.2.8.	45 s.	25%
UET 4, 88.	Babilón	Nbp.	619.2.18.	55 s.	25%
UET 4, 77.	Babilón	Nbp.	619.3.17.	60 s.	40%
Hunger 1970, 27.	Uruk	Nbp.	619.10.23.	16 s.	10%
ADFU 10, 57: 42–59.	Uruk	Sši. ¹⁸	619. (?)	50 s.	16,66%
UET 4, 84.	Uruk	Nbp.	613.12.15.	12 s.	30%

Az adatokat szemlélve már érthető az, hogy miért nem foglalkoztak a kamatok kronológiai sorrendjével. Alaposan megvizsgálva a táblázatot azt látjuk, hogy adott éven belül a kamat teljesen más mértéket is ölthet. El kell ismernünk, hogy ezt a problémát (azaz hogy miért mutat teljesen különböző mértékeket a kamatláb ilyen rövid perióduson belül) a kronológiai sorrend felállításával sem oldottuk meg. Ha viszont a már felállított listát az iratok kiadási helye szerint tovább bontjuk, elének tárul a megoldás. Dilbat és Kutha városát leszámítva (amelyek egyébként szintén beleillenek a megoldásba) az iratok Babilónból és Urukból származnak. A Babilónia déli és északi területének központja, Uruk és Babilón városából származó adatok különbözősége egyértelmű. Mindkét esetben egy-egy kivételt leszámítva megállapítható, hogy az északi Babilónból magas, a déli Uruk

alacsony kamatlábak származnak. Mindebből következtetésként megállapíthatjuk, hogy a különböző archívumokban megtalált szövegek kronológiai szempontból nemcsak hogy egységes képet mutatnak, mégpedig a politikai eseményekre érzékenyen reagálva, hanem regionális jellegzetességeiket is magukon hordozzák.

VÁLSÁGOS IDŐK ÉS LÉTFENNTARTÓ KÖLCSÖNÖK

A következőkben a mezopotámiai, azon belül babilóniai gazdaságtörténet egyik sokat vitatott kérdésével foglalkozunk. Hogyan értelmezzük azt a tényt, hogy Mezopotámia és Babilónia területéről ilyen kiemelkedő számban kerülnek elő kölcsönszerződések? A minden korszakban nagy mennyiségben jelenlévő hitelszerződések azt sugallják, hogy a kölcsönre nagy szüksége volt a babilóniai gazdaságnak. Ma már közhelyként említik, hogy ez az adott korszakon belüli eladósodási folyamat szerves része. Szinte tényként közlik, hogy Mezopotámiában a hitel a szegények számára a rossz, közepes termésű években az utolsó hónapok átvészelésére szolgált, amikor már elfogytak tartalékaik. Amint elkövetkezett az aratás ideje, a kölcsönöket törlesztették. Ebből adódóan ezeket a hiteleket a szakirodalom „áthidaló” vagy létfenntartó kölcsönöknek nevezi. Babilónia esetében az általános gazdaságtörténeti kutatásban megfigyelhető három alapvető kategória, a rövid távú, középtávú és hosszú lejáratú hitelek megkülönböztetése helyett az ún. kereskedelmi célú és az előbb megnevezett létfenntartó hitelek szétválasztása honosodott meg. Ezek befektetési idejét csak utalásszerűen vizsgálták eddig. Mieroop állítja, hogy a kölcsönök többsége ínséges időkben kötött, így az adós nem volt abban a helyzetben, hogy válogasson, ezért a hitelező szabadon határozhatta meg a szerződés feltételeit, köztük a kamatot is, így a rászorultakon élésködvé (uzsorásként) jelentős vagyona tehetett szert.¹⁹ Érdemes megvizsgálni ennek az állításnak a valóságtartalmát. Amint azt már megállapítottuk, a hitelszerződés formátuma, az *u'iltu* természetéből adódóan önmagában nem jelöli a kölcsön célját. Ezt az igen jelentős hiányszógot a kutatás tudomásul vette, és nem született eddig javaslat a probléma megoldására. Ennek ellenére most kísérletet teszünk arra, hogy közvetett módon megpróbáljuk meghatározni az iratok lehetséges célját, természetesen tág besorolási határokkal. Első kiindulási pontunk a hitelek összege lehet.²⁰ Ha nem a hitelek időtartamát vesszük alapul, akkor a létfenntartó hitelek azonosítását a felvett összegekkel kezdhetjük.

Ha igazak azok az állítások, miszerint a szegényeknek nagy szükségük van hitelre – amit „áthidaló” kölcsönnek tekintünk –, akkor azt az eredményt kell kapnunk, hogy ebben a gazdasági térségben az alacsony összegű hiteleknek van meghatározó szerepük. Persze mindaddig nem tisztáztuk, hogy mit tartunk alacsony összegű hitelnek és mit magasnak. Ha különbséget tudunk tenni az összegek alapján a hitelek között, akkor kísérletet tehetünk annak a megállapítására is, hogy ezen hitelek közül mit tekinthetünk „áthidaló” kölcsönnek és mit kell másként értelmeznünk. A szerződések közül „áthidaló” kölcsönnek azokat tekintjük, amelyek pusztán a kölcsönkérő létfenntartását biztosítják arra a pár hónapra, amíg fenntartási költségei nem állnak rendelkezésére. A létfenntartási költségek határait akkor tudnánk megfelelően vizsgálni, ha a Kr. e. 1. évezredi babilóniai árakhoz²¹ egy megfelelő, a béreket vizsgáló monográfia is a rendelkezésünkre állna, de sajnos nem ez a helyzet. Azt azonban tudjuk, hogy az újbabilóni korban az átlagos bér havi 1 sékel, azaz évi 12 sékel volt.²² Ha valakinek az egész év során hitelből kellett megélnie, akkor legalább 12 sékelre volt szüksége. Ez a megállapítás azonban nem tükrözi az alapvető élelmiszerek árának speciális évközi mozgását Babilóniában. Az árak szezonális ingadozása maga után vonja azt a jelenséget, hogy az év végén ugyanazért a gabonáért többet kellett fizetni, mint az aratás utáni hónapokban. Ha figyelembe vesszük az árváltozást, amely átlagosan 30–50% között mozog egy adott gazdasági évben,²³ akkor „áthidaló” kölcsönnek az évi kereset másfélszeresét, azaz maximum 18 sékelt tekinthetünk. Erre azonban inkább akkor lehetett szükség, ha a kölcsönző majdnem a teljes évben hitelből teremtette elő megélhetését, ez azonban nem tűnik életszerűnek. Véleményem szerint az igazán „áthidaló” hitelek összegének még ennél is alacsonyabbnak kellett lennie, 10 sékelnek vagy annál kevesebbnek; ennek ellenére a mostani vizsgálat alapját a 18 sékeles határ képezi.

A KÖLCSÖNÖK CSOPORTOSÍTÁSA A HITELEK ÖSSZEGEI ÉS A FELVÉTEL IDŐPONTJA ALAPJÁN

A 369 szerződésből 337 esetben maradt fenn a kölcsön összege. Kezdsnek álljon itt néhány statisztikai adat: az összes kölcsön átlaga 123 sékel, ami természetesen a néhány nagyon magas adatnak köszönhető. A 120 sékelig terjedő szerződések átlaga 45 sékel, ami már jobb adat, de még mindig nagyon magasnak tűnik. A 60 sékelnyi és annál alacsonyabb összegnél az átlag 33,5 sékel. Ezek az adatok azonban felületesek, és az igazán lényeges elemekről még csak nagyon keveset árulnak el számunkra. Ha a hitelek összegeit nagyobb csoportokba osztjuk (0–10; 11–18; 19–60; 60 sékel felett), akkor a fent elmondottak alapján az első két kategória tartozik az „áthidaló” kölcsönök közé. Ez így együtt 60 szerződés, ami az összes hitelszerződés 18%-a. Ez az eredmény nem alacsony, de nem is magas. Értékelésével várjunk még egy keveset. A 19 és 60 sékel közötti összegeket nehéz megítélni, hiszen ezek már magasak ahhoz, hogy megélhetési kölcsönként értelmezzük őket, ahhoz azonban még mindig alacsonyak, hogy határozottan kijelentsük, hogy kereskedelmi célból születtek. A 60 sékel feletti kölcsönök azok, amelyek kapcsán egyértelmű, hogy olyan célból jöttek létre, amely a bel- vagy külkereskedelemmel áll összefüggésben. Ezeknek a szövegeknek

a száma a legmagasabb: 173. Ez az összes szerződés 52%-a. Ha ezt összehasonlítjuk az „áthidaló” kölcsönök 18%-ával, akkor az lehet a benyomásunk, hogy az „áthidaló” kölcsönök aránya túl alacsony, egyáltalán nem mértékadó. Ha pedig a 10 sékel és az alatti 12 %-kal vetjük össze, akkor a különbség még inkább hangsúlyos. Levonható lenne az a következtetés, hogy ha az „áthidaló” kölcsön szerepét keressük a Kr. e. 1. évezredi babilóniai gazdasági dokumentumokban, akkor azt nem a kamatra adott ezüstkölcsönöknél kell tennünk, hanem a gabonakölcsönöknél. Ez talán így igaz is lehetne, de bárki felvetheti a kérdést, hogy egyáltalán nem mindegy, mikor, melyik hónapban, mekkora összeggel veszik fel a hiteleket. Ebből a szempontból fontos, hogy mikorra tehetjük a megélhetés szemszögéből válságos hónapokat.

Ehhez a vizsgálathoz ismételten az árak alakulásának kutatása segít hozzá. Az alapvető élelmiszerek árainak egy éven belüli, szezonális változása jól mutatja azokat a hónapokat, amikor a tartalékok elfogynak és a gabona ára a fokozott kereslet és kínálat következtében megemelkedik. Ezeknek a vizsgálatoknak köszönhetően megállapíthatjuk, hogy a kritikus hónapok a babilóniai év 11., 12. és 1. hónapjai.²⁴ Ezt egy könnyebb időszak követi, ami feltehetőleg egy átmeneti félév, amelyet a gabona és – a szeptemberi szüret utáni nagy mennyiségű – datolya árfolyamának egymással való vetélkedése jellemez,²⁵ viszonylag egyensúlyban tartva a megélhetés körülményeit.

Ha a szerződéseket a hónapok alapján osztjuk fel, akkor két megállapításra juthatunk. Az év folyamán folyamatosan jelen volt a kölcsönzés szükséglete: minden hónapból szinte egyenlő mennyiségű szerződés maradt ránk. A hónapok közötti eltérés nem mutat kiemelkedő eltérést; a tizenkét hónap közül tízben 22–31 darab szerződés található, a maradék két hónapban pedig 37, illetve 41 kölcsönszerződést kötöttek. Ha viszont megvizsgáljuk ezeket a számokat az előbb felvázolt logika alapján, miszerint a megélhetés szempontjából a legkönnyebb hónapoknak a 2., 3., 4. hónap, a legnehezebbnek a 11., 12. és 1. hónapok számítanak, és ezek alapján a gazdasági évet a megélhetés szempontjából kritikusnak vélt negyedévekre bontjuk (2–3–4., 5–6–7., 8–9–10., 11–12–1. hónapok), az eredmények megváltoznak. Azt tapasztaljuk, hogy a negyedéveket vizsgálva az első és negyedik között másfélszeresére nőtt a felvett kölcsönök száma. Ha pusztán a hónapokat vennénk szemügyre, arra a megállapításra juthatnánk, hogy az év folyamán fokozatosan nőtt a hitel iránti szükséglet, amit az utolsó hónapokban kötött hitelek magas száma is igazol. Ez arra a tényre utal, hogy a lakosság tartaléka elfogyott és kölcsönre van szüksége, hogy átvészelje az aratásig hátralévő heteket-hónapokat. Azt, hogy az aratás utáni hónapokban is magas a kölcsönök száma (21%), pusztán a hónapok adataiból kiindulva azzal magyarázhatnánk, hogy az aratás utáni időszakokban megindulhat a kereskedelem, és ezért magas ekkor is a kölcsönök száma. A mondottak alapján tehát két különböző következtetést fogalmazhatunk meg. Ha a szerződéseket a hitelek összege alapján ítéljük meg, nem tűnik jelentősnek az „áthidaló” kölcsön szerepe a gazdaságban. Ha azonban a kritikus és nem kritikus hónapokat szembeállítjuk egymással, akkor a kölcsönök számszerűen növekednek, ami alapján jogosan feltehetőleg a létfenntartó hitelek komoly gazdasági szerepét.

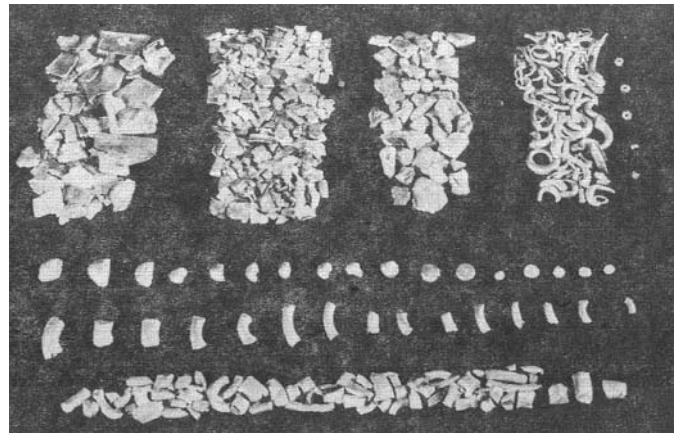
AZ EZÜSTHITEL SZEREPE BABILÓNIA GAZDASÁGÁBAN

Eredeti kérdésünk a vizsgált forráscsoporttal kapcsolatban az volt, hogy meghatározó volt-e a létfenntartó kölcsön szerepe Babilóniában, illetve hogy a hitelező, mintegy uzsorásként, önnön önző érdekeiből kizsákmányolta-e a társadalom rászorultjait a magas kamat segítségével. Választ csak akkor kapunk, ha a fent bemutatott két adatsort együtt vizsgáljuk. A kritikus hónapok adatait nézve láthatjuk, hogy a 11. hónapban 25 szerződésből 4, a 12. hónapban 37-ből 9, az első hónapból pedig 41-ből 6 számít mindössze áthidaló kölcsönnek (azaz ezek összege kevesebb mint 19 sékel²⁶). Ezen adatok alapján a három hónapban megkötött szerződéseknek csak a 20%-át minősíthetjük létfenntartó kölcsönnek. Ha pedig mindezt a teljes forrásbázisba helyezzük, akkor még inkább lesújtó eredményt kell hogy kapjunk. Végző eredményünk szerint az összes irat mindössze *hat százalékát* teszik ki azok a hitelek, amelyeket „áthidalónak”, létfenntartónak nevezhetünk.

E meglepő eredmény után pedig már csak azt kell vizsgálnunk, hogy ha a létfenntartó hitelek ilyen alacsony számban vannak jelen, akkor milyen céllal köthették a többi szerződést, a maradék 94%-ot. Az alacsony összegű hitelek után a magas összegűeknél azt vizsgálhatjuk, hogy található-e valamilyen összefüggés az év hónapjai és a magasabb, 60 sékel feletti hitelek között. Eredményünk szerint nem érzékelhető aránytalan eltolódás valamelyik hónapra, vagy egymást követő hónapokra. A magas összegű hitelek minden hónapban az összes hitelszerződés 30–44 százalékát teszik ki. Vagyis kisebb eltérésektől eltekintve azt látjuk, hogy a magas összegű hitelek a teljes év folyamán állandóan nagy arányban vannak jelen.

Ez a két utolsó megállapítás arra enged következtetni, hogy a mezopotámiai gazdaságnak folyamatosan szüksége volt hitelre. Ez a hiteligeny azonban a Kr. e. 1. évezredi Babilóniában a vizsgált forrásbázis keretein belül nem a társadalom eladósodását, hanem a kereskedelem egész éven át igazolható igen komoly szerepét mutatja.

A következtetéseket szét kell választanunk a társadalomtörténet és a gazdaságtörténet szempontjából. Miután korábban részletezték a babilóni kamatláb változatosságát, jelen tanulmány kimutatta, hogy a Kr. e. 1. évezredi Babilóniában a létfenntartó hiteleknek egyáltalán nincsen jelentős szerepük az ezüsthitelek, azaz a pénzkölcsönök között. Ezáltal a Kr. e. 1. évezredre vonatkozóan sem az az állítás nem igazolható, hogy a babilóniai társadalom állandó hitelfelvételre szorult megélhetésének biztosítása céljából, sem az, hogy a hitelezőket uzsorásként kell jellemeznünk. Elenyésző azoknak a szerződéseknek a száma, amelyek esetében a kizsákmányolás akár csak elméletileg is szóba jöhet.²⁷ Lehetséges, hogy az óbabilóni korban, az Kr. e. 2. évezred első felében valóban nagy szükség lehetett létfenntartó kölcsönökre, ahogy azt a kutatás ma sejtí.²⁸ A most kapott eredmények után azonban mindenképpen indokolt lenne az óbabilóni kor szerződéseit is a teljes elérhető anyag alapján felülvizsgálni, minek segítségével kiderülhetne, hogy a jelen tanulmányban kapott eredmények az újbabilóni kor társadalmának és gazdaságának egyedi sajátosságát jelentik-e, vagy már korábban is hasonló hitelviszonyok

A képen súlyra mért ezüstöt láthatunk apró darabokra törve. Ezeket használva egészen kis összegeket is könnyen kiegyenlíthettek a különböző ügyletek során (M. A. Powell, „A Contribution to the History of Money in Mesopotamia prior to the Invention of Coinage”: B. Hruška – G. Komoróczy (szerk.), *Festschrift Lubor Matouš*, Budapest, 1978, 243. nyomán)

léteztek. A fenti eredményekből az következik, hogy a felülről – állami érdekből védve a társadalom elesettjeit – irányított, szabályozott, állandó kamatnak nincs létjogosultsága ebben a gazdasági környezetben. Ha pedig ez az ezüstkölcsönökre érvényes, akkor a gabonakölcsönökre is igaz kell hogy legyen, hiszen vagy mindkét kölcsönt megpróbálják befolyásolni, vagy egyiket sem. Mivel a kölcsönök mindkét típusát ugyanolyan gazdasági körülmények hozták létre, kivitelezhetetlen lett volna kizárólag a gabonakölcsönöket befolyásolni.

Új eredményként kaptuk, hogy a kereskedelmi célúnak minősített kölcsönöknek igen nagy jelentősége van az irataink között. Ezek a hitelek nagy számban, az év minden hónapjában jelen vannak. Egy távolsági kereskedelmi vállalkozás jövedelmezőségét csakis a profitráta határozhatta meg, amire a kamatláb már önmagában is utal. Ez egyébként egy további vizsgálatot inspirálhat a távolsági kereskedelem jövedelmezőségéről. Ha ezt kapcsolatba hozzuk írásunk első két tárgyalt egységével, a kamatok kronológiai és regionális vizsgálatának eredményeivel, akkor arra a következtetésre kell jutnunk, hogy az ezüstkölcsönök hitelének kamatlábat semmi sem befolyásolhatta jobban, mint a régió gazdasági környezetének adottságai. Ezt egyaránt meghatározhatja a térség politikai stabilitása és instabilitása, a regionális sajátosságok, valamint a vállalkozás jövedelmezősége; mindezek a tényezők tükröződnek a szerződések kamatlábaiban.

A babilóniai árák vizsgálatának eredményei után az ezüstkölcsönök kamatlábainak vizsgálata már a második olyan terület a Kr. e. 1. évezredi Babilónia gazdaságának, amelyből arra következtethetünk, hogy e gazdaság a kereslet és kínálat, azaz a piacgazdaság szabályszerűségei szerint működött. Mindez persze nem jelenti azt, hogy az egész gazdaságot és társadalmat ez a szemlélet hatotta volna át. Ez azonban immár jól érzékelhető, hogy az olyan, a *pénz használatára mentén* kialakuló gazdasági jelenségeket, mint az alapvető élelmiszerek árai, illetve a pénzkölcsönök kamatai, a piac határozottabban befolyásolta, mint azt eddig a kutatásban sejtették.

JEGYZETEK

Jelen tanulmány a debreceni VII. Magyar Ókortudományi Konferencián, 2006. május 27-én elhangzott előadás jegyzetekkel és további irodalommal ellátott, bővített változata.

- 1 Az egyetlen kivételt a Kasr levéltár jelenti, legnagyobbbrészt publikálatlanul. O. Pedersén, *Archives and Libraries in the Ancient Near East 1500–300 B.C.*, Bethesda, 1998, 183–184. és M. W. Stolper, „The Kasr Archive”: H. Sancisi-Weerdenburg – A. Kuhrt (szerk.), *Achaemenid History IV. Centre and Periphery*, Leiden, 1990, 195–205.
- 2 Az archívumokról további irodalommal lásd Kalla G., „A mezopotámiai magánarchívumok életciklusai”: Fröhlich I. (szerk.), *Az utókor hatalma*, Budapest, 2005, 81–95., különösen 81–86.
- 3 A vita átfogó összefoglalásához lásd: D. C. Snell, *Life in the Ancient Near East 3100–332 B.C.E.*, New Haven–London, 1997, 145–158.
- 4 Hammurapi uralkodásának idejében: 1 kurrum (kb. 300 liter) = 300 qúm; 1 šiqlum (kb. 8,3 gramm) = 180 šē’um.
- 5 Forrás: Hammurapi törvénykönyve (ford. Dávid Antal): *ÓKTCh*, 134–160.
- 6 Ennek a lezárulása talán a szeleukida korra tehető, amikor leggyakoribb kamatlábként a 20% már nem mutatható ki. Ennek a magyarázatával készülő disszertációmban foglalkozom részletebben.
- 7 Lásd legutóbb M. van de Mieroop, „Old Babylonian Interest Rates: Were they Annual?”: K. van Lerberghe – A. Schoors (szerk.), *Immigration and Emigration within the Ancient Near East, Festschrift E. Lipinski*, Leuven, 1995, 357–364.; uő, „A History of Near Eastern Debt?”: M. Hudson – M. van de Mieroop (szerk.), *Debt and Economic Renewal in the Ancient Near East*, International Scholars Conference of Ancient Near Eastern Economy III, Bethesda, 2002, 59–94.; M. Hudson, „How Interest Rates Were Set, 2500 BC – 1000 AD”: *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 43 (2000) 132–158., uő, „Reconstructing the Origins of Interest-Bearing Debt and the Logic of Clean Slates”: Hudson – Mieroop (szerk.), *Debt and Economic Renewal ...*, 7–58.
- 8 J. Renger, „Zur Rolle von Preisen und Löhnen im Wirtschaftssystem des alten Mesopotamien an der Wende vom 3. zum 2. Jahrtausend v. Chr. Grundsätzliche Fragen und Überlegungen”: *Altorientalische Forschungen* 16 (1989) 251. és 63. l. ábjegyzet; uő, „On Economic Structures in Ancient Mesopotamia”: *Orientalia* 81 (1994) 195.
- 9 J. Renger, „On Economic...”, 203. Hasonló eredményre jut J. Oelsner, „Neo-Babylonian Period”: R. Westbrook – R. Jasnow (szerk.), *Security for Debt in Ancient Near Eastern Law*, Leiden–Boston–Köln, 2001, 290–291.
- 10 Mieroop, „Old Babylonian...”, 362. és 364.; Mieroop, „A History of Near Eastern Debt?”, 84.
- 11 Mieroop, „Old Babylonian...”, 362–364.; Mieroop, „A History of Near Eastern Debt?”, 85.
- 12 Vargyas P., „Babylonian Interest Rates: Weren’t they Annual?”: S. Graziani (szerk.), *Studi Sul Vicino Oriente Antico – Dedicati Alla Memoria di Luigi Cagni*, Napoli, 2000, 1095–1105.
- 13 Uo. 1096.
- 14 Uo. 1099–1100. Az azóta megjelent szövegek segítségével a teljeség kedvéért a táblázatot jelen tanulmány szerzője kiegészítette a 14,16%; 17,5%; 22,5%; 23,33%-os kamatlábbal.
- 15 Mivel egy absztrakt formuláról van szó, a hitelszerződéseken kívül más szerződéses viszony kifejezésére is alkalmas. Minden olyan esetben alkalmazható, amikor a szerződő felek egyike kötelezve van valamilyen szolgáltatás nyújtására a másik fél számára. Cornelia Wunsch tizennégy ilyen típusú szerződéses viszonyt sorol fel. C. Wunsch, „Debt, Interest, Pledge and Forfeiture in the Neo-Babylonian and Early Achaemenid Period: The Evidence from Private Archives”: Hudson – Mieroop (szerk.), *Debt and Economic Renewal ...*, 225–229.
- 16 Természetesen egyszerű hitelszerződés és nem egy harránu-szerződés formájában.
- 17 M. Jursa, *Das Archiv des Bēl-rēmāni*, Leiden, 1999, 111–113., további irodalommal.
- 18 Szín-sar-iskun, Asszíria uralkodója Kr. e. 623–612 között.
- 19 Mieroop, „Old Babylonian...”, 364.
- 20 Az alábbiakban hivatkozott adatok, táblázatok, szövegfeldolgozások készülő disszertációim (*Hitel és kamat a Kr. e. I. évezred Babilóniában*) ezüstkölcsönrel foglalkozó fejezeteinek részét képezik. Elegendő hely hiányában a továbbiakban e táblázatok közlésétől eltekintek.
- 21 Vargyas P., *A History of Babylonian Prices in the First Millennium BC.*, Heidelberger Studien zum Alten Orient 10, Heidelberg, 2001.
- 22 A Kr. e. I. évezred Babilónia béreire vonatkozóan bevezető jelleggel lásd: M. A. Dandamayev, „Wages and Prices in Babylonia in the 6th and 5th Century B.C.”: *Altorientalische Forschungen* 15 (1988) 53–58.
- 23 Vargyas P., „Les prix des denrées alimentaires de première nécessité en Babylonie à l’époque achéménide et hellénistique”: J. Andreau – P. Briant – R. Descat (szerk.), *Prix et formation des prix dans les économies antiques*, 1997, 340–341.
- 24 A babilóni év a juliánus naptárhoz képest folyamatosan változó napon kezdődik március hónap közepe és április hónap eleje között. Ezt követi az év tizenkét, vagy szökőhónappal együtt tizenhárom hónapja.
- 25 Vargyas P., „L’économie de la Mésopotamie et les tablettes astronomiques”: *Méditerranées* 17 (1998) 104–105.
- 26 Itt kell azonban megemlítenem egy fontos szempontot, amelyet a hitelösszegeknél még nem tárgyalhattam. Bár általánosságban meghatároztuk, hogy kb. 18 sékel, vagy az alatti összeg kell hogy a létfenntartásra vonatkozzon, ez természetesen csak az egész évre vonatkozhat. Ha valakinek az év végén egy vagy két hónapra kellett kölcsönt kérnie, ez az összeg radikálisan lecsökken, s ez az adatainkban is tükröződik. Ugyanez vonatkozik fordított jelleggel az év első hónapjaira is. Ha valaki a 3., 4. stb. hónapban olyan kevés összeggel vesz fel kölcsönt, amellyel nem lehet elérni a következő aratásig, akkor azok sem számíthatók ide. Mivel itt nincs lehetőség ennek részletesebb tárgyalására, ettől eltekintek. Ez a tanulmány végső következtetéseit értékükben nem, mértékükben is csak minimálisan befolyásolja.
- 27 Hiszen azzal például egyáltalán nem foglalkoztunk a létfenntartónak minősített hat százaléknál szerződésnél, hogy ezek közül hány szerződést kötöttek magas kamatlábbal, esetleg büntetőkamattal terhelve.
- 28 Legutóbb: A. Gooddeeris, *Economy and Society in Northern Babylonia in the Early Old Babylonian Period (ca. 2000 – 1800 BC)*, Leuven–Paris–Sterling, 2002, 385–388.